

Жанна Удовенко, к. ю. н.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

The protection of human rights and freedoms is the task of the state that has a global character. In order that the indicated position did not change into declaration it is necessary to enter the effective legal mechanism of its realization. The protection of human rights and freedoms is the complex of actions and decisions that are accepted by specially authorized organs and officials, sent to non-admission of their violation, permanent effective control on their abidance and proceeding of the broken rights to their primary state, if it is possible.

In addition, the protection of human and citizen rights is totality of organizational and legal facilities of providing and protection of these rights and consists of creation of favorable terms at that any subject of legal relationships gets possibility without difficulty to realize the legal rights and honestly to carry out the duties fixed on him. Just this approach allows examining these concepts as interdependent elements of more general category of legal providing of human rights.

Охорона прав і свобод людини як одна з найвищих цінностей людської цивілізації, виступаючи центральною ланкою державного і правового життя, є завданням, що має глобальний характер. Як зазначають В. Т. Маляренко та О. А. Шаповалова, завдання повинні мати універсальний характер, бути конкретними та виконуваними, позбавленими ідеологічних нашарувань. Відтак, для того, щоб вказане положення не перетворилося на декларацію, яка не має нічого спільного з дійсністю, необхідно запровадити дієвий правовий механізм його реалізації.

Створення Організації Об'єднаних Націй і затвердження 24 жовтня 1945 року її Статуту, прийняття Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Конвенції про захист прав і основних свобод людини від 4 листопада 1950 року, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 17 листопада 1966 року, інших міжнародно-правових документів поклали початок якісно нового етапу в розвитку співробітництва держав у сфері охорони прав людини, зокрема, такої засади, як невторчання в особисте та сімейне життя.

Проголошення на міжнародному рівні основних прав і свобод особи, невідчужуваними та притаманними кожній людині від народження, зумовило їх сприйняття сучасною цивілізацією як найвищою цінністю незалежно від національних кордонів, культур і політичних режимів.

Ідея прав людини стала пріоритетною у багатьох демократичних державах світу і набула все більшої актуальності в Україні. Виходячи з розуміння природженого характеру прав і свобод, що належать людині і є невід'ємними, обов'язковими для всіх, і, насамперед, для державної влади, Україна прийняла на себе зобов'язання щодо їх забезпечення та захисту.

Однак факт закріплення за людиною невідчужуваних прав і свобод став в Україні лише першим кроком на шляху їх реальної охорони. Створення умов, що сприяють цьому процесу на належному державно-правовому рівні – завдання комплексне. Його вирішення задля визнання прав і свобод людини і громадянина важливе і необхідне не лише безпосередньо для громадянина, який може реалізувати і захищати їх у разі порушення, керуючись Конституцією України, а й для органів законодавчої влади, покликаних забезпечити верховенство прав і свобод людини, і виконавчої влади у її правозастосовній діяльності.

Потенціал сучасної конституційної системи охорони прав і свобод людини та громадянина в Україні істотно знижений незавершеністю процесу подолання сформованих століттями стереотипів, пов'язаних з декларативним характером і приниженням ролі людини, зневагою її правами, свободами, гідністю та відсутністю ефективних механізмів забезпечення цих прав і свобод. Крім того, окремі нормативно-правові приписи не відповідають нормам моральності, ідеалам гуманізму та справедливості, принципам правової демократичної держави. Тож наразі основна відповідальність за своєчасне і належне вирішення питань щодо створення політичних і правових інститутів, здатних забезпечити охорону прав і свобод особи, зокрема, права на невтручання в особисте і сімейне життя, є нагальною потребою вдосконалення правової системи України.

Ефективність сучасних реформ, що сприяють зміцненню правової держави, витіснення правового нігілізму і формування високої правової культури, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод людини та створюють необхідні для цього умови, повною мірою залежить не лише від правотворчої, а й від діяльності з реалізації норм права. Проблема належної охорони прав і свобод особи складна, багатогранна і в значній мірі обумовлена активною діяльністю як законодавця, так і правозастосовувача.

Сьогодні слід визнати, що робота правоохоронних органів України, незважаючи на їх численність і багатоступеневу систему, малоефективна, а законодавство, що її регламентує, відрізняється недосконалістю. Рівень і характер злочинності свідчить про криміналізацію

багатьох сфер діяльності держави, а правоохоронна система переживає гостру кризу недовіри з боку суспільства. Така ситуація самим негативним чином позначається на належній охороні прав і свобод людини та громадянина в Україні. Особливу тривогу в цьому відношенні викликає кримінальне провадження, де права і свободи його учасників обмежуються найбільшою мірою як по відношенню до осіб, щодо яких здійснюється кримінальне переслідування (підозрюваних, обвинувачених), так і осіб, які залучаються до кримінального провадження в іншому статусі. Адже здійснення досудового провадження невідворотно передбачає втручання у сферу особистого життя громадян, застосування до них заходів державного примусу і порушення недоторканності особи, обмеження її житлових та інших прав та у випадках зловживань є потенційно небезпечним з позицій законності й обґрунтованості дій державних органів та посадових осіб, які здійснюють кримінальну процесуальну діяльність.

У зв'язку з реформуванням кримінального процесу і прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України, що набрав чинності 20 листопада 2012 року, пошук найбільш ефективних форм охорони прав і свобод осіб, які залучаються до участі у кримінальному провадженні, є нагальним.

Наукове дослідження даної проблеми з урахуванням відпрацьованих світових стандартів, розробка концептуальних положень охорони прав учасників кримінального провадження в Україні як складової частини концепції охорони конституційних прав людини і громадянина, важливі в методологічному плані і покликані сприяти вирішенню загальних і окремих теоретичних та прикладних проблем досягнення сучасного правозахисного призначення кримінального провадження, зокрема:

- захисту прав і законних інтересів осіб, потерпілих від злочинів;
- захисту особи від незаконної і необґрунтованої підозри, засудження, обмеження її прав і свобод¹.

Науковій розробці проблеми охорони прав і свобод особи у сфері кримінального провадження приділялася значна увага в кримінальній процесуальній науці України. З іншого боку, вона далеко не вичерпана. В умовах триваючої наразі реформи правоохоронних органів, чинності нового Кримінального процесуального кодексу України 2012 року проблеми охорони прав особи, зокрема, права

¹ Кучинська, О.П. (2013). *Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників*: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 274.

на невтручання в особисте і сімейне життя в кримінальному провадженні належним чином не досліджені.

На сучасному етапі видається надзвичайно важливим здійснити науково-правовий аналіз охорони прав людини у кримінальному провадженні України. Для його реалізації слід розглянути права особи як структурний елемент кримінального процесуального законодавства у співвіднесенні зі сформованими міжнародними стандартами в сфері процесуальної діяльності з розслідування кримінальних правопорушень. Необхідною передумовою є також дослідження законодавчої регламентації та правозастосовних проблем охорони прав учасників кримінального провадження, а також кримінальне процесуальне законодавство на предмет його відповідності міжнародним стандартам і внутрішньої узгодженості в питаннях охорони цих прав. Адже відсутність такого наукового знання негативно позначається, насамперед, на ефективності охорони прав учасників кримінального процесу, плідності наукових розробок у галузі охорони конституційних прав людини і громадянина, знижує рівень методичного забезпечення роботи органів слідства та суду, ефективність впровадження рекомендацій у навчальний процес і практичну діяльність органів досудового розслідування України.

Отже, права людини лише тоді перетворюються в реальну цінність, коли вони надійно гарантовані і захищені. Весь хід формування цих положень, ідей та принципів свідчить про безсумнівну цінність прав людини. З урахуванням того, що інститут прав людини надзвичайно динамічний і чуйно реагує на стрімку зміну суспільних відносин, цілком очевидно, що комплекс прав, що потребують захисту, неминуче буде розширюватися.

Для реального захисту прав і свобод людини наявність в достатній мірі розробленої і, разом з тим, раціональної, внутрішньо узгодженої системи законодавства є необхідним, але ще недостатнім. Закони у державі повинні неухильно виконуватися. Виступаючи гарантом реальності дотримання прав особи в плані їх захисту, держава повинна прагнути до створення умов соціально-економічного, правового та організаційного характеру, які, поряд з формуванням системи законодавства, що забезпечує захист цих прав від будь-якого незаконного і необґрунтованого втручання, будуть зумовлювати високий рівень його реалізації.

Надзвичайно важливими при цьому є необхідність досягнення балансу, гармонізація відносин особи, суспільства і держави; розуміння на державному рівні рівного співвідношення влади і свободи як при вирішенні публічно значущих завдань по захисту основ

конституційного ладу, забезпечення оборони і безпеки держави, так і в процесі виконання державою конституційних обов'язків по захисту прав і свобод людини і громадянина. Позитивний прогрес в цьому питанні залежить і від рівня підготовленості осіб, що застосовують закон, розуміння поставлених перед ними завдань, точного слідування букві і духу закону.

При аналізі понять «захист» та «охорона» прав людини, доцільно виходити з тих аспектів, які об'єднують захист і охорону прав людини:

– по-перше, спрямованості їх функціонального призначення, оскільки захист і охорона орієнтовані на правове забезпечення прав і свобод людини;

– по-друге, їх змісту, який складають організаційно-правові засоби здійснення їх функціонального призначення.

Охорона прав і свобод людини і громадянина являє собою комплекс заходів і рішень, що приймаються спеціально уповноваженими на те органами і посадовими особами, спрямованих на недопущення їх порушення, постійний дієвий контроль за їх дотриманням та відновлення порушених прав до їх первинного стану, якщо це є можливим.

Крім того, охорона прав людини і громадянина являє собою сукупність організаційно-правових засобів забезпечення і захисту цих прав при здійсненні діяльності державних органів і посадових осіб і полягає у створенні сприятливих умов, при яких будь-який суб'єкт правовідносин отримує можливість безперешкодно реалізувати свої законні права і сумлінно виконувати покладені на нього обов'язки. Саме такий підхід дозволяє розглядати ці поняття як взаємозалежні елементи більш загальної категорії - правове забезпечення прав людини.

Отже, правове забезпечення прав людини - це окремий, важливий правовий інститут, сукупність правових норм, що регулюють відносини між відповідними суб'єктами і створює умови для їх забезпечення та захисту.

Прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України 2012 року внесло істотні зміни щодо здійснення кримінальної процесуальної діяльності. Узгоджуючи з міжнародними стандартами охорону прав і свобод особи у сфері відправлення правосуддя у кримінальному провадженні, а також з принципами, закріпленими в Конституції України, у цьому Кодексі підкреслюється виключно правозахисне призначення сучасного кримінального провадження в Україні.

Загальне визнання і законодавче закріплення прав людини і громадянина є важливим фактором, але ще важливішим є ефективний механізм їх охорони. Проте, про реальність охорони прав людини можна говорити лише тоді, коли вони будуть реалізовуватися спеціальним механізмом їх забезпечення. Цей механізм являє собою комплексну взаємодіючу систему нормативно-правових підстав, юридичних засобів, загальних соціальних умов, а також діяльність уповноважених на те органів і посадових осіб, що у сукупності забезпечують правомірну реалізацію прав учасників кримінального провадження, а в необхідних випадках - їх охорону, захист або відновлення.

Цей механізм, на думку О. П. Кучинської, складається з трьох основних підсистем:

1. Механізму реалізації.
2. Механізму охорони.
3. Механізму захисту¹.

Формування такого механізму, налагодження його елементів залишається однією з найбільш актуальних проблем удосконалення сучасного законодавства України.

У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року закріплені критерії обмеження прав людини на невтручання в особисте і сімейне життя, що знаходять свій вираз у наступних положеннях:

- 1) втручання повинно здійснюватися відповідно до закону;
- 2) втручання є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни;
- 3) втручання здійснюється для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших.

У Кримінальному процесуальному кодексі України передбачено можливість обмеження прав і свобод осіб, зокрема, при втручанні в особисте і сімейне життя, але конкретний опис змісту обмежувальних заходів відсутній. На наш погляд, він повинен містити:

- чітку регламентацію випадків обмеження прав і свобод;
- підстави і умови такого обмеження;
- перелік державних органів і посадових осіб, уповноважених на їх застосування;

¹ Маляренко, В.Т., Шаповалова, О. А. (2012). Новий кримінальний процесуальний кодекс України: переваги та недоліки. *Право України*, 10, 11.

– відповідальність за необґрунтоване обмеження прав і свобод людини.

Аналіз засад кримінального провадження України з точки зору їх відповідності міжнародним стандартам, з одного боку, та особливостей їх реалізації правозастосовувачами, з іншого, дозволив висловити пропозиції, спрямовані на розвиток їх правозахисного призначення. Зокрема, аналізуючи право на невтручання у приватне життя, приходимо до висновку про необхідність вирішення питань, пов'язаних із захистом персональних даних особи щодо свободи шукати, передавати, і поширювати інформацію. Стрімкий розвиток інформаційних систем зумовив виникнення досить гострої проблеми, пов'язаної зі збереженням таємниці особистого та сімейного життя. У даному випадку йдеться про всесвітню інформаційну мережу Інтернет, яка створює небезпеку з точки зору збереження невтручання в приватне життя і не забезпечує конфіденційності даної інформації, а також іншої інформації, яка може бути віднесена до таємниці досудового розслідування.

Визнання людини, її прав і свобод найвищою цінністю суспільства і держави, проголошення людини центральною фігурою правохоронної діяльності, захист її прав і свобод метою кримінальної процесуальної діяльності в Україні стало вимогою часу і правової дійсності. Тож приведення національного законодавства і правозастосовної практики кримінального провадження у відповідність з міжнародними стандартами прав людини і громадянина, хоча і повільно, але відбувається. Сучасний етап цього процесу можна розглядати в якості початкового, основне завдання якого полягає в постановці, а не вирішення найбільш гострих проблемних питань. Наразі при визначенні проблем і у ході їх вирішення вкрай важливо враховувати не лише національні потреби, але і сформовані традиції у поєднанні з досвідом, накопиченим у процесі розвитку правової системи України. Лише в цьому випадку, на наш погляд, можливе створення правової системи, яка забезпечила б справжнє дотримання прав і свобод особи у кримінальному провадженні.